

BARBARA POZNAŃSKA

DZIEJE BURŻUAZJI W POLSCE W XIX I XX W.
ZARYS PROBLEMATYKI BADAWCZEJ

Późne wejście naszego kraju na drogę kapitalistycznych przemian, silne relikty postfeudalne w gospodarce, brak niepodległości w XIX w. i jeszcze w początkowych latach XX w., podziały rozbiorowe oraz system gospodarczych i politycznych zależności wpłynęły w istotny sposób na deformację polskiego kapitalizmu i słabość polskiej burżuazji w porównaniu z rozwiniętymi krajami Europy Zachodniej. Odmienność stosunków ekonomiczno-społecznych i narodowościowo-wyznaniowych na ziemiach polskich pod trzema zaborami implikowały zróżnicowanie burżuazji na tych terenach. Klasa ta w poważnej swej części pochodzenia obcego — żydowskiego i niemieckiego — kształtowała się w specyficznych warunkach i ze znacznym opóźnieniem weszła do historii narodowej.

Te cechy charakterystyczne rozwoju kapitalizmu w Polsce powodowały koncentrację badań na problematyce szlachty i szlacheckiego rodowodu inteligencji polskiej¹. W mniejszym stopniu zajmowano się dziejami nowo powstającej klasy społecznej. Problematyka burżuazji przez długi czas nie stanowiła przedmiotu odrębnych prac w historiografii polskiej. Dopiero postępujący od lat siedemdziesiątych XIX w. wzrost znaczenia tej klasy społecznej spowodował przesunięcie zainteresowań badawczych z historii szlachecko-ziemiańskiej w kierunku nowoczesnego społeczeństwa kapitalistycznego.

Na początku naszego stulecia powstawały na zamówienie wielkiego kapitału prace o początkach przemysłu i bankowości w Polsce. Dominowały, tradycyjne w ujęciu, monografie fortun pionierów kapitalistycznych przemian — Steinkellera, Kronenbergów, Blechów i innych znanych „burżua”². Były to prace o charakterze apologetycznym, nie przedstawiające większej wartości naukowej.

Przez wiele lat w historiografii polskiej przeważały opracowania dotyczące historii gospodarczej lub politycznej; nie podejmowano studiów traktujących o strukturach podstawowych klas i warstw społeczeństwa. Wzrost zainteresowania problematyką społeczną i formowaniem się nowej klasy, jej awansem społecznym, źródłami rekrutacji i powstawaniem wielkich fortun, a także obliczem politycznym i działalnością kulturalną, przyczynił się do rozszerzenia badań nad dziejami burżuazji.

Problematyka przemian struktury klasowo-warstwowej nowożytnego społeczeństwa

¹ Por. J. Chałasiński, *Społeczna genealogia inteligencji polskiej*. Warszawa 1946; tenże, *Przeszłość i przyszłość inteligencji polskiej*. Warszawa 1958; por. również *Z badań klasy robotniczej i inteligencji*. Praca zbiorowa pod red. J. Szczepańskiego. Łódź 1958.

² Por. H. Radziszewski, J. Kindelski, P. Steinkeller. Warszawa 1905; H. Radziszewski, *Bank Polski*. Warszawa 1910; H. Hilchen, *Historia drogi żelaznej warszawsko-wiedeńskiej*. Warszawa 1912; S. Kempner, *Dzieje gospodarcze Polski porobbiorowej* (2 tomy). Warszawa 1920—1922; *Leopold Kronenberg*. Praca zbiorowa. Warszawa 1922.

czeństwa polskiego ma we współczesnych badaniach socjologicznych i historycznych tradycję sięgającą okresu międzywojennego. Studia z dziedziny historii społecznej zostały podjęte przed wojną przez Instytut Gospodarstwa Społecznego, kierowany przez L. Krzywickiego i przez inne instytucje blisko z nim współpracujące — Wydział Statystyczny Magistratu m. Warszawy, GUS, Instytut Spraw Społecznych, a także Instytut Badania Koniunktur i Cen³.

Ludwik Landau prowadząc badania nad składem zawodowym ludności Polski, w krytycznym studium wyników spisu powszechnego z 1921 r. wyodrębnił burżuazję jako oddzielną warstwę społeczeństwa, korzystającą z zysku przedsiębiorcy⁴. Opracowanie to nie uwzględnia repartycji terytorialnej burżuazji i nie przedstawia jej składu narodowościowo-wyznaniowego. Praca L. Landaua stanowi propozycję kierunku badań struktury społeczeństwa Polski międzywojennej i jest nadal, mimo że od jej napisania minęło 40 lat, inspirująca metodologicznie.

Historycy i socjologowie okresu międzywojennego — W. Trzcziński, A. Pański i F. Piltz — podjęli pierwsze próby wyodrębnienia spośród ludności Warszawy warstw utożsamianych potocznie z burżuazją⁵. Przedmiot ich badań stanowiła ilościowa analiza i wybrane elementy składu społeczno-zawodowego ludności stolicy. Obraz struktury klasowo-warstwowej społeczeństwa Warszawy wzbogaca powiązanie jej ze stratyfikacją ludności według wysokości uzyskiwanych dochodów i składem wyznaniowym ludności⁶. Problematyce burżuazji poświęcone są także pośrednio prace innych historyków i socjologów tego okresu, traktujące o społeczeństwie Warszawy międzywojennej⁷.

Wyrazem ciągłości zainteresowań socjologii i historii problematyką przemian struktury klasowej są współczesne badania nad nowożytnym społeczeństwem polskim, prowadzone głównie przez socjologów: J. Chałasińskiego, J. Hochfelda, J. Szczepańskiego, W. Wesołowskiego i innych.

³ Szkoła L. Krzywickiego, której dorobek i znaczenie w socjologii okresu międzywojennego były poważne, opracowywała głównie materiały ankietowe i pamiętnikarskie oraz dane statystyczne. Por. T. Szturm de Sztrem, *Instytut Gospodarstwa Społecznego 1920—1944. Przyczynek do historii instytucji naukowo-społecznych w Polsce*. Warszawa 1959; F. Jakubczak, *Metoda dokumentów pamiętnikarskich w badaniach społecznych IGS*. „Studia Socjologiczne” 1964 nr 4, s. 119—137; L. Krzywicki, *Wstęp do historii ruchów społecznych*. Warszawa 1926.

⁴ L. Landau, *Skład zawodowy ludności Polski jako podstawa badania struktury gospodarczej [w:] Wybór pism*. Warszawa 1957, s. 153—198.

⁵ Por. W. Trzcziński, *Ewolucja struktury zawodowej i socjalnej ludności m. Warszawy w okresie 1897—1921, jako też podział tejsze ludności na warstwy społeczne i podług dochodów*. Warszawa 1927; tenże, *Struktura zawodowa i socjalna ludności Warszawy (1897—1921)*. „Robotnik” 1927 nr 92; tenże, *Podział ludności Polski na warstwy społeczne*. „Odbudowa gospodarki” 1925 nr 9; A. Pański, *Warszawa w świetle spisu powszechnego 1921 r.* „Kronika Warszawy” 1925 z. 3; tenże, *Ludność Warszawy [w:] Warszawa wczoraj i dziś*. Praca zbiorowa pod red. S. Sempolowskiej. Warszawa, t. I, 1938; tenże, *Wyniki spisu powszechnego na terenie m. st. Warszawy. Zestawienie. Rozbiór krytyczny, Ludność. Mieszkania. Gospodarstwa domowe*. „Prace Wydziału Statystycznego Magistratu m. st. Warszawy” nr 3. Warszawa 1928.

⁶ Por. F. Piltz, *Dochody mieszkańców Warszawy*. Warszawa 1929; A. Tajtelbaum, *Struktura wyznaniowo-zawodowa ludności Warszawy*. „Sprawy Narodowościowe” 1938 nr 1—2.

⁷ Por. E. Strzelecki, *Ludność Warszawy [w:] Warszawa ku upamiętnieniu 10 lat samorządu stolicy w niepodległej Polsce 1918—1928*. Warszawa 1929; S. Rychliński, *Warszawa jako stolica Polski*. Warszawa 1936; tenże, *Zależność procesów demokratyzacji kultury od dynamiki społecznej*. „Przegląd Socjologiczny” 1959, t. XIII; N. H. Tennenbaum, *Przesunięcia w strukturze zawodowej ludności na obszarze woj. warszawskiego oraz m. st. Warszawy w okresie 1921—1931*. „Przegląd Socjologiczny” 1938, t. V.

Po wojnie od lat pięćdziesiątych nie podejmowano badań z zakresu struktur społecznych. Dopiero w okresie przygotowań do X Międzynarodowego Kongresu Historyków w Rzymie w 1955 r. rozpoczęto studia nad historią społeczną XIX w. i genezą burżuazji w Polsce. Prowadzone w tych latach prace traktujące o społeczeństwie nie doprowadziły do syntetycznego przedstawienia dziejów burżuazji; przyczyniły się jednak do powstania niejednokrotnie wartościowych opracowań cząstkowych. Nadal w kręgu zainteresowań badaczy znajdowała się głównie problematyka gospodarcza — zagadnienia związane z rozwojem przemysłu, rzemiosła i handlu.

Dla odtworzenia dziejów burżuazji polskiej istotne znaczenie mają prace R. Kołodziejczyka poświęcone głównemu problemowi Polski pierwszej połowy XIX stulecia — genezie kształtowania się nowej klasy społecznej. Zwłaszcza cenne jest jego studium dotyczące procesu powstawania burżuazji w Królestwie Polskim w latach 1815—1850, stanowiące istotny wkład do poznania początków kapitalizmu na ziemiach polskich⁸. Także inne prace tego historyka traktują o formowaniu się burżuazji i pionierach kapitalistycznej industrializacji na ziemiach polskich⁹. W centrum zainteresowań autora znajdują się źródła nagromadzenia kapitału i rekrutacji burżuazji, jej stratyfikacja wewnętrzna, głównie z punktu widzenia kryterium majątkowego, oraz miejsce tej klasy w strukturze społeczeństwa Królestwa Polskiego.

O genezie burżuazji w Polsce traktują także studia podejmowane przed kilku laty w Pracowni Struktur Społecznych IH PAN, publikowane w wydawnictwie *Społeczeństwo Królestwa Polskiego* (pod red. W. Kuli), przedstawiające obraz przekształceń feudalnej struktury stanowej i narodzin nowoczesnego narodu¹⁰.

W historiografii powojennej wiele opracowań poświęcono przemianom gospodarczo-społecznym w Polsce w XIX w. i kształtowaniu się burżuazji. Należy tu wymienić badania S. Kieniewicza¹¹, W. Kuli¹², J. Jedlickiego¹³, T. Łepkowskiego¹⁴,

⁸ R. Kołodziejczyk, *Kształtowanie się burżuazji w Królestwie Polskim 1815—1850*. Warszawa 1957; por. też recenzja z tej pracy pióra J. Jedlickiego. „Kwartalnik Historyczny” 1958 nr 3, s. 770—783.

⁹ R. Kołodziejczyk, *Z zagadnień kształtowania się burżuazji polskiej*. „Kwartalnik Historyczny” 1956 nr 1, s. 12—54; tenże, *U źródeł nagromadzenia kapitału w rękach burżuazji miejskiej Królestwa Polskiego w latach 1815—1850*. Materiały i Studia, Instytut Nauk Społecznych przy KC PZPR. Warszawa 1956; tenże, *The bourgeoisie in Poland in the 19th and 20th Century against the European background*. Studia Historiae Oeconomicae, UAM, vol. 5, s. 215—230; tenże, *Leon Newachowicz (1778—1831)*. Rocznik Warszawski, t. VIII, 1958.

¹⁰ Por. *Społeczeństwo Królestwa Polskiego. Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej* pod red. W. Kuli, t. I—III. Warszawa 1965—1968; por. też W. Kula, J. Jedlicki, *Struktura społeczna Królestwa Polskiego w przededniu powstania styczniowego* [w:] *Powstanie Styczniowe 1863*. IX Powszechny Zjazd Historyków Polskich w Warszawie, cz. II. Warszawa 1964, s. 7—62.

¹¹ S. Kieniewicz, *Przemiany społeczne i gospodarcze w Królestwie Polskim (1815—1830)*. Warszawa 1951; tenże, *Społeczeństwo Królestwa Polskiego w Powstaniu Styczniowym* [w:] *Powstanie Styczniowe 1863*. Warszawa 1963. Materiały IX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich, s. 5—40.

¹² W. Kula, *Szkice o manufakturach w Polsce XVIII w.* Z. I, z. II. Warszawa 1956; tenże, *Problemy i metody historii gospodarczej*. Warszawa 1963.

¹³ J. Jedlicki, *Nieudana próba kapitalistycznej industrializacji. Analiza państwowego gospodarstwa przemysłowego w Królestwie Polskim w XIX wieku*. Warszawa 1964; tenże, *Klejnot i bariery społeczne*. Warszawa 1968.

¹⁴ T. Łepkowski, *Polska — narodziny nowoczesnego narodu 1764—1870*. Warszawa 1967; tenże, *Przemysł warszawski u progu epoki kapitalistycznej*. Warszawa 1960.

I. Pietrzak-Pawłowskiej¹⁵, Z. Pustuły¹⁶ i innych historyków¹⁷. Prace analizujące podstawowe czynniki rozwoju wielkich aglomeracji miejskich stanowią także przyczynek do poznania dziejów formującej się burżuazji „osiągającej na drodze akumulacji kapitałów coraz wyższe czyny majątkowe”¹⁸. Początki kształtowania się burżuazji w Polsce znalazły miejsce w syntetycznych opracowaniach historii Polski XIX w., a także w niektórych studiach z zakresu historii regionalnej¹⁹.

Wzrost zainteresowania dziejami społeczno-gospodarczymi, a zwłaszcza procesem formowania się burżuazji, skłonił historyków do sięgnięcia do materiałów notarialnych i hipotecznych oraz do akt stanu cywilnego. W krajach Europy Zachodniej, które znacznie wcześniej niż Polska weszły na drogę kapitalistycznego rozwoju, a zwłaszcza we Francji, gdzie zachowały się bogate akta notarialne, podjęto opierając się na tego rodzaju źródłach wieloaspektowe badania nad mieszczaństwem²⁰.

W Polsce powstają także, wprawdzie mniej liczne niż we Francji, studia oparte na materiale kancelarii notarialnych, traktujące o dziejach burżuazji handlowej i finansowej, procesie powstawania i przekształcania własności miejskiej oraz zagadnieniach związanych z obyczajowością i umysłowością burżuazji²¹. Podjęto

¹⁵ I. Pietrzak-Pawłowska, *Królestwo Polskie w początkach imperializmu 1900—1905*. Warszawa 1955; teże, *Uprzemysłowienie ziem polskich na tle europejskim*. Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich. Warszawa 1968; teże, *Przewrót przemysłowy i warunki kapitalistycznej industrializacji na ziemiach polskich do 1918 r.* *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w. Studia i materiały*. Wrocław 1970; teże, *Wielkomiejski rozwój Warszawy do 1918 r.* Warszawa 1971.

¹⁶ Z. Pustuła, *Udział Tow. „Lilpop, Rau i Loevenstein” w realizacji dostaw dla armii carskiej (1900—1914)*. Rocznik Warszawski t. II, 1961, s. 135—163; teże, *Typy zakładów i przedsiębiorstw w przemyśle metalowym Warszawskiego Okręgu Przemysłowego (1870—1913)* [w:] *Zakłady przemysłowe w Polsce w XIX i XX w. Studia i materiały* pod red. I. Pietrzak-Pawłowskiej. Wrocław 1967; teże, *Początki kapitału monopolistycznego w przemyśle hutniczo-metalowym Królestwa Polskiego (1880—1900)*. Warszawa 1968; teże, *Kapitały obce w przemyśle ciężkim Królestwa Polskiego (1876—1900)*. „Kwartalnik Historyczny” 1964 z. 4, s. 931—958.

¹⁷ G. Missalowa, *Studia nad rozwojem łódzkiego okręgu przemysłowego (1915—1970)*. „Klasa robotnicza” t. II, Łódź 1967; M. Nietyksza, *Ludność Warszawy na przełomie XIX i XX w.* Warszawa 1971; J. Łukasiewicz, *Przewrót techniczny w Królestwie Polskim 1852—1886*. Warszawa 1963; J. Łukasiewicz, Z. Pustuła, *Warszawskie Zakłady Hutnicze w latach 1867—1889*. Rocznik Warszawski t. III, 1962, s. 212—237; Z. Misztal, *Warszawski Okręg Przemysłowy. Studium rozwoju i lokalizacji przemysłu*. Warszawa 1962.

¹⁸ *Wielkomiejski rozwój Warszawy do 1918 r.* pod red. I. Pietrzak-Pawłowskiej. Warszawa 1971, s. 17.

¹⁹ Por. *Historia Polski*, oprac. zbiorowe pod red. T. Manteuffla. T. II, cz. III (1831—1864) pod red. S. Kieniewicza i W. Kuli. T. III, cz. I pod red. Z. Kormanowej i I. Pietrzak-Pawłowskiej; por. też S. Kieniewicz, *Historia Polski 1795—1918*. Warszawa 1968; a także *Historia Polski* pod red. J. Skowronka i K. Groniowskiego oraz prace Cz. Łuczaka i J. Topolskiego dotyczące Wielkopolski i Poznania.

²⁰ Por. C. E. Labrousse, *Voie nouvelle vers une histoire de la bourgeoisie occidentale au XVIIIe et XIXe siècle* [w:] *Congresso Internazionale di Scienze Storiche, Relazioni*, t. IV, 1955, s. 365—396; por. też prace A. Daumard, zwłaszcza *La bourgeoisie parisienne de 1815 à 1848*. Paris 1963; F. Furet, E. Goblou, Ch. Morazé, R. Pernaud, A. J. Tudesq i innych historyków francuskich.

²¹ Znaczenie akt notarialnych dla badań procesu kapitalizacji stosunków gospodarczo-społecznych i dziejów burżuazji podniósł J. Kaźmierski, *Akta notarialne i ich znaczenie dla badań historycznych XIX wieku*. Studia Źródłoznawcze IV, 1959, s. 109—123; por. też R. Kołodziejczyk, *Akta notarialne jako źródło do dziejów Warszawy*. Studia Warszawskie „Warszawa powołańcowa 1864—1918” t. II, z. 1; J. Kosim, *Akta notarialne jako źródło do dziejów kształtowania się burżuazji warszawskiej*. Rocznik Warszawski t. VII, 1966, s. 252; B. Staszewska, *Akta notarialne jako źródło do badań nad gospodarczymi i społecznymi dziejami Warszawy w II po-*

edycje źródłowe pojedynczych inwentarzy oraz akt zakładania spółek przemysłowych, a także systematyczną kwerendę materiałów notarialnych pochodzących z czasów Księstwa Warszawskiego, doby konstytucyjnej Królestwa Polskiego oraz okresu międzypowstaniowego²². Na tego typu źródłach oparto badania rzemiosła warszawskiego w XIX w. Prace prowadzone przez R. Kołodziejczyka, J. Kosima, Z. Pustulę, B. Staszewską i J. Hensel obejmują wybrane kancelarie notariuszy warszawskich z tego okresu. Funkcjonujący obecnie przy IH PAN Zespół Badania Dziejów Burżuazji w Polsce w XIX i XX w. rozpoczął kwerendę zasobu aktowego notariatu warszawskiego z lat 1808—1945. Prowadzona według jednolitych zasad ma ona objąć całość zasobu aktowego notariatu we wszystkich większych miastach Polski. Wyzyskanie tego tak ważnego dla dziejów burżuazji w ogóle, a zwłaszcza burżuazji stołecznej, źródła umożliwi skorygowanie wielu sądów o dziejach tej klasy społecznej.

Do typu monografii biograficznych ukazujących dzieje klasy przez pryzmat losów jednostkowych należy studium R. Kołodziejczyka, poświęcone czołowemu przedstawicielowi burżuazji warszawskiej pierwszej połowy XIX w. — Piotrowi Steinkellerowi, a także praca J. Kosima, przedstawiająca na przykładzie działalności i losów jednej z największych firm dostaw wojskowych w latach Księstwa Warszawskiego i okresu konstytucyjnego Królestwa proces formowania się burżuazji²³. Ukazuje ona awans społeczny, przeobrażenia umysłowe i łamanie barier stanowowo-korporacyjnych przez nowo powstającą klasę.

W ostatnich latach podjęto próby opracowania problematyki społecznej i kulturalnej oraz szeroko pojętego obyczajaju burżuazji Warszawy XIX stulecia²⁴. Uwaga badaczy koncentruje się głównie na wąskiej warstwie plutokracji lub dziejach pojedynczych firm i najzamożniejszych „burżua”. Prace I. Ihnatowicza traktujące o burżuazji warszawskiej tego okresu obejmują ekonomiczną i pozaekonomiczną sferę jej działalności oraz problem wzajemnych relacji tej klasy z innymi warstwami społecznymi. Stanowią one interesujący model badań nad obyczajowością i mentalnością burżuazji; stosują nowy kwestionariusz pytań, często odbiegający od tradycyjnych ujęć historii obyczajaju²⁵. Przedmiotem zainteresowania autora jest obyczajowość najzamożniejszych warstw warszawskiego mieszczaństwa i sprawy dziedzictwa obyczajaju szlacheckiego oraz wypracowania przez burżuazję własnego wzorca obyczajowego i jego recepcja w społeczeństwie. Historiografia tego okresu mniej uwagi poświęca warstwom średniej a także drobnej burżuazji, trudnej do rozgraniczenia na styku z drobnomieszczaństwem.

Istotnym zagadnieniem w badaniach dziejów tej klasy społecznej w Polsce

---

łowie XIX wieku (na podstawie kwerendy akt kancelarii notarialnej S. Jasińskiego w latach 1854—1877). Studia Warszawskie „Warszawa popowstaniowa” z. 2; A. Wróblewski, *Akta hipoteczne warszawskie jako źródło do dziejów miasta w XIX i XX w.* Rocznik Warszawski t. V, s. 22—34.

²² Por. S. Biernacki, *Inwentarz pozostałości po B. Bangu mistrzu profesji to-karskiej z roku 1822.* Rocznik Warszawski, t. I, 1960, s. 289—298; A. Wróblewski, *Akta założenia spółki celem produkcji żelaza lanego i budowania machin w Warszawie przez T. Moore, Evansa i A. Brich Evansa z 1823 r.* Rocznik Warszawski t. II, s. 334—338; R. Kołodziejczyk, *Akta założenia Towarzystwa Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej.* Rocznik Warszawski t. III, 1962, s. 293—314 i inne.

²³ Por. J. Kosim, *Losy pewnej fortuny. Z dziejów burżuazji warszawskiej w latach 1807—1830.* Warszawa 1972; R. Kołodziejczyk, *Piotr Steinkeller, kupiec i przemysłowiec (1799—1854).* Warszawa 1963.

²⁴ Por. I. Ihnatowicz, *Obyczaj wielkiej burżuazji warszawskiej w XIX wieku.* Warszawa 1971; tenże, *Burżuazja warszawska.* Warszawa 1973; por. też Kosim, op. cit.; S. Kowalska-Glikman, *Ruchliwość społeczna i zawodowa mieszkańców Warszawy w latach 1845—1861 na podstawie akt stanu cywilnego.* Warszawa 1971.

²⁵ Por. B. Poznańska recenzja z pracy I. Ihnatowicza, *Obyczaj wielkiej burżuazji warszawskiej.* „Przegląd Historyczny” 1973 z. 4. s. 659—862.

jest jej złożony skład narodowościowo-wyznaniowy. Dość znaczna pod względem liczby prac literatura z okresu przedwojennego, najbogatsza dla ziem Polski centralnej, uboższa dla byłej Galicji i Poznańskiego, pozwala przedstawić dzieje burżuazji pochodzenia żydowskiego w Polsce w XVIII i XIX w.²⁶ Słabiej natomiast opracowany jest problem burżuazji niemieckiej w Polsce, mimo że sporo miejsca poświęciła mu nacjonalistyczna literatura niemiecka, uwypuklająca jednostronnie rolę Niemców w procesie kapitalistycznego uprzemysłowienia ziem polskich. Burżuazją innych narodowości zajmowała się także historiografia rosyjska i żydowska.

Zbadanie aspektu narodowościowo-wyznaniowego struktury burżuazji ma istotne znaczenie dla zrozumienia cech specyficznych tej klasy. Ten typ strukturalizacji, mający implikacje w sferze ekonomicznej, politycznej, a także w sferze świadomości społecznej, rzutował na inne formy jej wewnętrznych różnicowań.

Z powojennych opracowań istotny wkład do badań składu narodowościowo-wyznaniowego burżuazji wniosły prace S. Bronszejna, J. Szackiego, A. Weina, B. Marka, nawiązujące do bogatego dorobku E. Ringelbluma²⁷. Szczególne znaczenie dla omawianej problematyki mają prace A. Eisenbacha, a zwłaszcza cenne jego studium o kwestii równouprawnienia Żydów w Królestwie Polskim²⁸. Asymilująca się burżuazja żydowska była słaba liczebnie, ale silna gospodarczo i wpływowa społecznie. „Burżuazja ta — stwierdza A. Eisenbach — będąc nikłym odsetkiem ogółu ludności żydowskiej stanowiła jednocześnie dość znaczny procent całej burżuazji Królestwa. Dawało to asumpt do powstania legendy o żydowskich

²⁶ Por. *Żydzi w Polsce Odrodzonej* t. II. Warszawa 1934; I. Schiper, *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*. Warszawa 1937; tenże, *Żydzi Królestwa Polskiego w dobie powstania listopadowego*. Warszawa 1932; I. Glikman, *Struktura narodowa i społeczna ludności żydowskiej w Polsce*. Warszawa 1931; J. Bernstein, *Rzemiosło żydowskie w Polsce*. Warszawa 1963; tenże, *Struktura zawodowa i społeczna ludności żydowskiej w Polsce*. „Sprawy Narodowościowe” 1939 nr 1—2; J. Leszczyński, *Ekonomiczne położenie Żydów w Polsce* (w jęz. żydowskim). Berlin 1931; tenże, *Struktura zawodowa i społeczna Żydów w Warszawie i Łodzi*. „Idisze Ekonomik” 1938 z. 1—2; E. Ringelblum, *Stosunki gospodarcze i społeczne w Polsce w II połowie XVIII w.* „Miesięcznik Żydowski” 1933 nr 11/12; K. Reychman, *Szkice genealogiczne*. Warszawa 1936; M. Mises, *Polacy-Chrześcijanie pochodzenia żydowskiego* t. I—II. Warszawa 1938; H. Nussbaum, *Szkice historyczne z życia Żydów w Warszawie*. Warszawa 1881; S. Loza, *Rodziny polskie pochodzenia cudzoziemskiego osiadłe w Warszawie i okolicach* t. 1—3. Warszawa 1932—1938; J. Suski, *Statystyka narodowościowa Rzeczypospolitej Polskiej oprac. na podstawie wyników spisu ludności z dnia 30 IX 1921 r.* Warszawa 1925; A. Krysiński, *Mniejszości narodowe i ich charakter*. Warszawa 1930; tenże, *Ludność polska a mniejszości w Polsce w świetle spisów ludności z 1921 i 1931 r.* Warszawa 1933; tenże, *Stosunki narodowościowe w Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa 1923.

²⁷ S. Bronszejn, *Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym*. Wrocław 1963; J. Szacki, *Dzieje Żydów w Warszawie* (w jęz. żydowskim). New York, t. I 1947, t. II 1948; A. Wein, *Status prawny Żydów warszawskich w latach 1908—1962*. Warszawa 1968; B. Mark, *Rzemieślnicy żydowscy w Polsce feudalnej*. „Biuletyn ZIH” 1954 nr 9—10, s. 5—89.

²⁸ A. Eisenbach, *Kwestia równouprawnienia Żydów w Królestwie Polskim*. Warszawa 1972; tenże, *Materiały do struktury i działalności gospodarczej ludności żydowskiej w Królestwie Polskim w latach osiemdziesiątych XIX wieku*. „Biuletyn ZIH” 1959 nr 29, s. 72—91; tenże, *Struktura ludności żydowskiej w Warszawie w świetle spisu z 1810 r.* „Biuletyn ZIH” 1958 nr 25, s. 50—86; tenże, *Status prawny ludności żydowskiej w Warszawie w końcu XVIII i na początku XIX w.* „Biuletyn ZIH” 1961 nr 39, s. 3—16; tenże, *Struktura społeczna Królestwa Polskiego w świetle schematów fiskalnych* [w:] *Spółczeństwo Królestwa Polskiego. Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej* pod red. W. Kuli. Warszawa 1965. T. I, s. 23—64; tenże, *Prawa obywatelskie i honorowe Żydów (1790—1861)* [w:] *Spółczeństwo Królestwa Polskiego*, s. 239—300; tenże, *Dobra ziemskie w posiadaniu Żydów* [w:] *Spółczeństwo Królestwa Polskiego*. Warszawa 1968. T. III, s. 203—214.

kapitałach, bowiem fortuny tej grupy transponowano na całą ludność żydowską”²⁹. Autor przedstawia rozwój liczebny, status prawny ludności żydowskiej z rygorystycznymi ograniczeniami wprowadzonymi lub utrzymywanymi przez władze Królestwa Polskiego, specyficzną strukturę społeczno-zawodową Żydów i walkę o równouprawnienie gospodarcze i społeczne, prawne, polityczne i moralne. Nadal jednak, mimo wielu opracowań o charakterze przyczynkowym, nie zbadany jest problem wkładu osób pochodzenia żydowskiego w formowanie się nowoczesnego burżuazyjnego narodu polskiego.

Dotychczasowe badania traktujące o burżuazji dotyczyły epoki schyłku feudalizmu, narodzin i rozwoju ustroju kapitalistycznego. W ostatnich latach sformułowano program badań i syntetycznego opracowania dziejów tej klasy społecznej w Polsce w czasach nowożytnych i najnowszych, a zwłaszcza w okresie II Rzeczypospolitej³⁰.

Ryszard Kołodziejczyk we wstępnym artykule I tomu wydawnictwa *Dzieje burżuazji w Polsce* nakreślił zadania naukowe i organizacyjne w związku z podjęciem prac nad kilkutomową serią studiów poświęconych burżuazji w Polsce w XVIII—XX w., które stanowić mają podstawę do opracowania syntetycznego zarysu dziejów tej klasy społecznej. Przedstawiony program badań uwzględnia szeroki kwestionariusz zagadnień, choć oczywiście ich nie wyczerpuje. Burżuazja traktowana jest w nim w całym swoim bogatym zróżnicowaniu wewnętrznym; obejmuje ono także warstwę drobnomieszczaństwa, którą należałoby raczej traktować jako jedno ze źródeł rekrutacji tej klasy.

Najistotniejszą sprawę, implikującą program szczegółowych badań, stanowi sprecyzowanie zakresu pojęcia klasy burżuazyjnej zmiennego zresztą w różnych okresach historycznych oraz delimitacja burżuazji i drobnomieszczaństwa, co niezbyt może wyraźnie zostało uwidocznione w przedstawionym planie zadań badawczych.

Ten ambitny model badań nad dziejami burżuazji, przypominający w ogólnych zarysach model badań nad klasą robotniczą, w większym stopniu winien uwzględnić specyfikę kształtowania się tej klasy społecznej w Polsce, słabość jej poprzednika — feudalnego mieszczaństwa, a także różne czynniki kreujące burżuazję, którymi w pewnych okresach były interwencjonizm państwowy i etatyzm i związana z nimi grupa tzw. burżuazji etatystycznej. Większą uwagę w badaniach nad burżuazją należałoby także poświęcić warstwom średniej i drobnej burżuazji, jak również kamienicznikom i rentierom. Zabrakło w przedstawionym programie odrębnego potraktowania dziejów burżuazji warszawskiej, z jej cechami specyficznymi wynikającymi ze stołecznych funkcji Warszawy, będącej centrum dyspozycji gospodarczej, politycznej i kulturalnej.

Dążeniem badań traktujących o dziejach burżuazji winno być uchwycenie trendów rozwojowych tej klasy społecznej i pokazanie jej miejsca i roli w strukturze społeczeństwa polskiego. Wiąże się to z koniecznością prześledzenia tradycji i ciągłości rodzin i fortun kapitalistycznych.

Wstępny program badań uwzględnia podstawowy trzon zagadnień związanych z genezą i dziejami tej klasy społecznej w Polsce, choć wiele szczegółowych propozycji i uzupełnień zostało jeszcze wysuniętych w dyskusjach. Wydaje się, że w większym stopniu należałoby uwzględnić okres II Rzeczypospolitej, a także problemy asymilacji burżuazji, kształtowanie się jej świadomości społecznej, politycznej i kulturalnej oraz zagadnienia związane z cechami modelu konsumpcyjnego

²⁹ A. Eisenbach, *Kwestia równouprawnienia Żydów*, s. 221.

³⁰ Por. J. Zarnowski, *Program badań historycznych nad strukturą społeczeństwa Polski międzywojennej*. „Dzieje Najnowsze” 1961 nr 1, s. 113—121; por. też R. Kołodziejczyk, *Historia burżuazji w Polsce — program i wstępne uwagi badawcze*. *Dzieje burżuazji w Polsce*. Studia i materiały t. I. Wrocław 1974, s. 5—16.

klas posiadających. Na te sprawy zwracał uwagę J. Żarnowski omawiając prace nad strukturą społeczeństwa Polski międzywojennej.

Zabrakło także w programie badań dziejów burżuazji w Polsce problematyki porównawczej i szerszego uwzględnienia wyników prac dotyczących tej klasy społecznej prowadzonych w innych krajach, zwłaszcza zaś o podobnym stopniu zaawansowania procesów kapitalistycznych.

Problematyka społeczna Polski w latach 1918—1939 doczekała się już prac monograficznych, a także podjęto próby opracowań o charakterze syntetycznym, traktujących o poszczególnych klasach i warstwach; zwłaszcza inteligencja i klasa robotnicza II Rzeczypospolitej są przedmiotem wielu prac historyczno-socjologicznych³¹. Powstały także zarysy historii polskiego ruchu robotniczego i ludowego, historii chłopów oraz różne wycinkowe syntezy — spółdzielczości, historii państwa i prawa³². Problematyka klas posiadających — ziemiaństwa i burżuazji okresu międzywojennego — słabiej jest znana i w mniejszym stopniu opracowana. Dzieje burżuazji w Polsce w latach 1918—1939 nie stanowiły przedmiotu odrębnych prac monograficznych; podejmowano je dotąd incydentalnie, na marginesie szerszych opracowań o dziejach społecznych II Rzeczypospolitej³³.

O burżuazji traktują prace poświęcone historii gospodarczej Polski okresu międzywojennego³⁴. Problemy polityki gospodarczej rządu oraz roli państwa w ekonomice kraju, znajdujące żywe odbicie w publikacjach ówczesnej prasy i w wydawnictwach ekonomicznych, były przedmiotem częściowych badań ekonomistów i historyków przed wojną i powojennych opracowań o charakterze przyczynkowym³⁵. Istotne znaczenie państwa po 1918 r. w wielu dziedzinach Polski międzywojennej decydowało o poważnej pozycji organizatorów przemysłu państwowego i państwowej działalności gospodarczej, określanym mianem burżuazji etatystycznej. Po wojnie problematyka etatyzmu i państwowego interwencjonizmu stała się nowym kierunkiem zainteresowań historyków i ekonomistów³⁶. W centrum ich

³¹ Por. prace M. Drozdowskiego, Z. Landaua i J. Tomaszewskiego, J. Ławnika, J. Żarnowskiego traktujące o klasie robotniczej, J. Żarnowskiego o inteligencji, a także inne prace historyczno-socjologiczne dotyczące różnych klas i warstw społeczeństwa II Rzeczypospolitej (A. Ajnenkiel, J. Borkowski, L. Hass, Cz. Niewadzi, J. Tomaszewski, Z. Landau i inni).

³² Por. J. Borkowski, *O społeczeństwie II Rzeczypospolitej*. „Przegląd Humanistyczny” 106 nr 7, s. 107.

³³ Por. J. Żarnowski, *Spółeczeństwo Polski międzywojennej*. Warszawa 1969; tenże, *Spółeczeństwo II Rzeczypospolitej 1918—1939*. Warszawa 1973 (rozdziały traktujące o burżuazji); M. Drozdowski, *Struktura społeczna II Rzeczypospolitej*. Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków w Lublinie t. II. Warszawa 1968; M. Drozdowski, J. Żarnowski, *Przemiany społeczne II Rzeczypospolitej* [w:] *Drogu przez półwiecze. O Polsce lat 1918—1968*. Warszawa 1969; Z. Landau, *Oligarchia finansowa II Rzeczypospolitej*. „Przegląd Historyczny” 1971 nr 1, s. 77—92; L. Hass, *Burżuazja II Rzeczypospolitej w świetle dwu spisów powszechnych (próba analizy ilościowej)*. *Dzieje burżuazji w Polsce. Studia i materiały* pod red. R. Kołodziejczyka. Wrocław 1974, s. 119—204.

³⁴ Por. prace Z. Landaua i J. Tomaszewskiego, I. Kostrowickiej, R. Gradowskiego, K. Secomskiego i innych, dotyczące historii gospodarczej Polski okresu międzywojennego.

³⁵ Por. T. Grabowski, *Ekonomiczna rola państwa w polskiej literaturze i publicystyce ekonomicznej*. „Zeszyty Naukowe WAP” 1965 nr 6; por. też prace T. Bernadzikiewicza, B. Sikorskiego i H. Tennenbaum, J. Stachniuka na temat etatyzmu i interwencjonizmu w Polsce.

³⁶ M. Drozdowski, *Polityka gospodarcza rządu polskiego 1918—1939*. Warszawa 1963; T. Grabowski, *Rola państwa w gospodarce Polski 1918—1928*. Warszawa 1967; R. Gradowski, *Przyczynki do zagadnienia kapitału państwowo-monopolistycznego w Polsce 1918—1930*. Warszawa 1963; por. też artykuły Z. Landaua i J. Tomaszewskiego o charakterze przyczynkowym, traktujące o tych zagadnieniach.

badan znajdowały się jednak głównie zagadnienia roli państwa w gospodarce kraju i polityki rządu wobec różnych dziedzin gospodarki, w mniejszym zaś stopniu, związana z działalnością państwa, warstwa burżuazji etatystycznej.

Po wojnie rozwinęły się także badania dziejów przemysłu i gospodarki finansowej w Polsce w latach 1918—1939, koncentrujące się głównie na dziejach poszczególnych gałęzi przemysłu, sprawach finansowych, problematyce skarbowej i pieniężnej okresu inflacji i reform walutowych Grabskiego oraz okresu wielkiego kryzysu lat trzydziestych, roli kapitałów zagranicznych w Polsce i ich wpływie na ekonomikę państwa. W mniejszym zaś stopniu przedmiotem badań są organizacyjne formy przemysłu, stopień koncentracji kapitałów, koszty produkcji i obroty przedsiębiorstw przemysłowych, istotne dla dziejów burżuazji przemysłowej. Niewiele prac poświęcono znanym firmom przemysłowym, spółkom akcyjnym czy organizacjom przemysłowców II Rzeczypospolitej oraz roli oligarchii finansowej i jej powiązaniom z kapitałem zagranicznym³⁷. Odrębny ważki temat stanowią także mechanizm przemian struktury wewnętrznej burżuazji, organizatorskie funkcje „burżua”, miejsce i rola kapitalisty w zakładzie pracy, specyficzne dla tej klasy wzory karier, systemy wartości, ideologie i filozofie życiowe.

Liczne są prace dotyczące zagadnień gospodarstwa-społecznych II Rzeczypospolitej; problematyka klas posiadających tego okresu sprzeczna się głównie do badania jej działalności gospodarczej i politycznej, której poświęcili studia J. J. Terej i R. Wapiński³⁸, oraz przemian postaw politycznych stołecznej burżuazji — prace L. Hassa i M. Drozdowskiego³⁹.

W dotychczasowej historiografii prawie zupełnie nie podejmowano badań nad zagadnieniami związanymi z modelem konsumpcyjnym klas posiadających i subkulturą burżuazji II Rzeczypospolitej. Brak analizy teoretycznej szeroko pojętych potrzeb konsumpcyjnych klas posiadających. Dla okresu międzywojennego dysponujemy jedynie źródłowymi opracowaniami budżetów rodzin robotniczych i pracowników umysłowych⁴⁰. Badania konsumpcji żywnościowej społeczeństwa Warszawy, prowadzone przez IGS, doczekały się wstępnego opracowania po wojnie przez Z. Rogozińskiego⁴¹. W pracach o konsumpcji żywnościowej ludności niewiele miejsca poświęca się warstwom o wyższej stopie życiowej. Nie prowadzono badań nad budżetami rodzin burżuazyjnych. Próbę przedstawienia standardów konsump-

³⁷ Por. C. Kosikowski, *Formy prawno-organizacyjne przedsiębiorstw państwowych w Polsce międzywojennej*. „Zeszyty Naukowe UŁ”. Seria I, 1968, nr 57; J. Holzer, *Powstanie Lewiatana*, „Zeszyty Historyczne UW” t. II, Warszawa 1961, s. 97—99; Z. Landau, *Oligarchia finansowa II Rzeczypospolitej*. „Przegląd Historyczny” 1971 z. 1, s. 75—92; Z. Landau, J. Tomaszewski, *Kapitały obce w Polsce. Materiały i dokumenty*. Warszawa 1964; tychże, *Bank Handlowy w Warszawie, SA*. Warszawa 1970.

³⁸ J. J. Terej, *Idee, mity i realia. Szkice do dziejów Narodowej Demokracji*. Warszawa 1971; tenże, *Rzeczywistość i polityka. Ze studiów nad dziejami najnowszej Narodowej Demokracji*. Warszawa 1971; por. też prace R. Wapińskiego traktujące o Narodowej Demokracji m. in. *Próba konsolidacji polskich klas posiadających pod hegemonią Narodowej Demokracji w latach 1918—1926* [w:] *Dzieje burżuazji w Polsce. Studia i materiały* t. I, Wrocław—Warszawa 1974.

³⁹ L. Hass, *Wybory warszawskie 1918—1926 (Postawy polityczne mieszkańców Warszawy w świetle wyników głosowania do ciał przedstawicielskich)*. Warszawa 1972; M. Drozdowski, *Scenariusz ekspozycji pt. „Życie polityczne Warszawy w latach 1918—1939*. Warszawa 1961 (maszynopis w Muzeum Historycznym m. Warszawy); tenże, *Klasa robotnicza Warszawy 1918—1939. Skład i struktura społeczna*. Warszawa 1968; por. też drobne przyczynki W. Trzecińskiego, Sz. Rudnickiego, M. Windygi.

⁴⁰ Por. opracowania źródłowe budżetów rodzin robotniczych i pracowników umysłowych ogłaszane w latach trzydziestych przez GUS.

⁴¹ Z. Rogoziński, *Konsumpcja żywnościowa ludności Warszawy przed II wojną światową*. Łódź 1959.

cyjnych klas posiadających podejmują niektóre partie pracy J. Żarnowskiego o społeczeństwie II Rzeczypospolitej. Wybrane elementy subkultury stołecznej burżuazji przedstawia M. Drozdowski⁴².

Badania nad burżuazją w Polsce w okresie międzywojennym, mimo szeregu prac traktujących o różnych aspektach problematyki związanej z tą klasą, są jeszcze zbyt słabo zaawansowane, by przedstawić jej syntetyczny obraz w latach 1918--1939.

Kwestią kontrowersyjną jest określenie zakresu pojęcia burżuazja i liczebności tej klasy II Rzeczypospolitej. Teoria marksistowska opisując zasadnicze cechy ustroju kapitalistycznego i charakter jego podstawowych klas, zdefiniowała także burżuazję⁴³. W literaturze marksistowskiej poświęconej teorii klas społecznych operuje się często modelem uwzględniającym tylko podstawowe klasy danej formacji, nie wyczerpującym jednak bogactwa realnej struktury. Bardziej szczegółowa analiza konkretnych społeczeństw burżuazyjnych wskazuje na istnienie obok klas podstawowych także innych klas i warstw poza dominującym układem ekonomicznym, charakterystycznym dla danej formacji oraz funkcjonowanie innych układów stanowiących pozostałości poprzedniej lub załazek następnej formacji.

Określenie zakresu pojęcia burżuazja jest skomplikowane; prowadzi do wielu, często kontrowersyjnych opinii na ten temat. W literaturze historyczno-socjologicznej oraz w materiałach źródłowych występują, w zależności od stosowanych kryteriów podziału społeczeństwa, różne kategorie dla określenia burżuazji: ekonomiczne, oddające stosunek do środków produkcji, prawne, sytuujące ją w odniesieniu do obowiązującego systemu prawa, statystyczne w postaci „stanowiska społecznego”, którym operuje statystyka spisowa, a także używane potocznie określenie — burżuazyjne grupy ludności oraz naukowe kategorie analityczne. Historyczna kategoria burżuazji ma charakter całościowy i obejmuje poszczególne aspekty — prawny, statystyczny itp. Analityczne kategorie klasy czy warstwy społecznej częściowo pokrywają się ze statystyczną kategorią „stanowiska społecznego”, nie stanowią jednak w rzeczywistości kategorii jednoznacznych. Badania konkretnych sytuacji historycznych i konkretnych społeczeństw wymagają przekładu kategorii historycznych na współczesne kategorie analityczne, uwzględniające obok podstawowych wyznaczników ekonomicznych także inne, jak udział we władzy, estymę społeczną, styl życia, światopogląd itp.

Sprecyzowanie zakresu pojęcia burżuazja jest łatwiejsze dla XIX wieku i dla lat poprzedzających I wojnę światową, stanowiących okres powstawania i rozwoju wielkich fortun kapitalistycznych typu Blochów i Kronenbergów. Natomiast dla okresu międzywojennego jest to szczególnie trudne. Specyfika ustroju społeczno-ekonomicznego Polski lat 1918—1939 polegała na dominującej w latach trzydziestych, a zwłaszcza po 1935 r., roli państwa w wielu dziedzinach gospodarki, decydującej o poważnym znaczeniu burżuazji etatystycznej. Górne warstwy aparatu państwowego, które uzyskały pewną samodzielność zwiększając swe wpływy po przewrocie majowym, były ściśle powiązane z burżuazją, a nawet miały niekiedy nad nią ekonomiczną przewagę w sensie większej dyspozycji i stabilności dochodów. Warstwa ta ze względu na znaczny stopień zamożności, styl życia, obyczajowość i związki rodzinne stanowiła nieodłączną część środowiska burżuazyjnego⁴⁴.

⁴² Żarnowski, *Spółeczeństwo II Rzeczypospolitej*, s. 270—273 i 361—362; M. Drozdowski, *Warszawiacy i ich miasto w latach II Rzeczypospolitej*. Warszawa 1973, s. 228—274.

⁴³ Por. prace K. Marksa, F. Engelsa, W. Lenina, a także prace R. Luksemburg, J. Marchlewskiego, I. Krzywickiego, A. Warskiego, S. Kelles-Krausa i innych.

⁴⁴ Por. uwagi na ten temat Żarnowskiego, *Spółeczeństwo Polski międzywojennej*, s. 141—142 i 145. W wyniku procesu oddzielania posiadania od zarządzania wykształciła się kategoria państwowych „działaczy gospodarczych”, którzy uzyskiwali wysokie dochody i standardy życia zbliżone do życia wielkiej burżuazji.

Także część inteligencji, zwłaszcza przedstawiciele wolnych zawodów, renomowani lekarze, dobrze prosperujący adwokaci, wysoko uposażeni urzędnicy przemysłowi i bankowi powiązani byli z burżuazją dzięki zbliżonym warunkom materialnym, zapewniającym im określony standard życia, dzięki kontaktom towarzyskim, a także niejednokrotnie związkom rodzinnym, także poprzez udział we władzach znanych przedsiębiorstw i spółek akcyjnych. Oczywiście zewnętrzne cechy upodabniające styl życia tych grup społeczeństwa do burżuazji nie mogą być utożsamiane z identyfikacją społeczno-polityczną, która, mimo zbieżności czy podobieństw cech zewnętrznych sposobu życia, w konkretnych przypadkach mogła być bardzo różna.

W Polsce międzywojennej burżuazja zredukowana do „klasycznych” kapitalistów żyjących z dochodów od kapitałów, oddzielona od menedżerów i wyższej biurokracji, od ściśle związanych z istniejącym ustrojem przedstawicieli wolnych zawodów i nauki, zmniejszyłaby się liczebnie bardzo znacznie⁴⁵. Cechą charakterystyczną burżuazji II Rzeczypospolitej były jej różnorodne powiązania z elitą władzy, silne zwłaszcza w stolicy — centrum dyspozycji politycznej, oraz liczne ekonomiczne, polityczne i osobiste związki z przedstawicielami ziemiaństwa, zasiadającymi często we władzach większych spółek akcyjnych⁴⁶. Granice burżuazji były amorficzne i łatwo ulegały zatarciu, zwłaszcza między wielką burżuazją i ziemiaństwem oraz niektórymi kategoriami wolnych zawodów z jednej strony, a także między średnią burżuazją i drobnomieszczaństwem — z drugiej. Obok więc burżuazji *sensu stricto* przemysłowej, handlowej i finansowej przedmiotem badań w okresie międzywojennym winna stać się także burżuazja *sensu largo* — tzw. burżuazja etatystyczna, menedżerowie przemysłowi, technokraci i przedstawiciele wolnych zawodów.

Trudność wyodrębnienia burżuazji spośród społeczeństwa polega na tym, że jednostki a nawet grupy do niej należące były często „ukryte” w warstwie osób o formalnym statusie pracowników najemnych, jaką stanowili dyrektorzy przedsiębiorstw będący zresztą niejednokrotnie ich właścicielami lub współwłaścicielami, czy w innych kategoriach społecznych, jak wyżsi pracownicy umysłowi, wolne zawody i wreszcie „góra” rzemieślnicza.

J. Żarnowski w nakreślonym programie badań nad strukturą społeczeństwa Polski międzywojennej wskazał na potrzebę podjęcia prac zmierzających do przedstawienia rzeczywistej roli burżuazji, jej powiązań z kapitałem zagranicznym, struktury narodowościowej, stratyfikacji wewnętrznej, działalności ekonomicznej, politycznej i kulturalnej oraz trendu rozwojowego tej klasy i jej znaczenia społecznego tak na szczeblu centralnym, jak i lokalnym. Oddzielnych studiów wymaga warstwa średniej burżuazji i grupa właścicieli nieruchomości miejskich oraz zagadnienia związane z cechami modelu konsumpcyjnego klas posiadających⁴⁷.

W związku z rozpoczętymi pracami nad syntezą dziejów burżuazji w Polsce w XVIII—XIX w. został sformułowany wstępny program badań i postulaty badawcze, w których zwrócono szczególną uwagę na potrzebę określenia miejsca i roli burżuazji w strukturze społecznej II Rzeczypospolitej⁴⁸.

W tym okresie sama zresztą burżuazja nie podkreślała faktu swojego istnienia jako odrębnej klasy społecznej. Nie wykazywała większego zainteresowania swoim

⁴⁵ Por. J. Żarnowski, *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918—1939*. Warszawa 1964, s. 131—133.

⁴⁶ Por. składy Zarządów i Rad Nadzorczych największych spółek akcyjnych w Polsce.

⁴⁷ J. Żarnowski, *Program badań historycznych nad strukturą społeczeństwa Polski międzywojennej*. „Dzieje Najnowsze” 1961 nr 1, s. 113—121.

⁴⁸ R. Kołodziejczyk, *Historia burżuazji w Polsce. Program i wstępne uwagi badawcze*. *Dzieje burżuazji w Polsce* t. I, s. 15—16.

składem i liczebnością, a nawet mechanizmami własnego panowania klasowego. Najchętniej stosowała takie określenia, jak „sfery gospodarcze” czy „polski przemysł” lub „przemysłowiec”, „kupiec” czy „obywatel miejski” — jako społecznie bardziej neutralne. Wynikało to m.in. z jej względnej słabości ekonomicznej, z etatystycznego w dużym stopniu charakteru gospodarki Polski międzywojennej, z istnienia obok niej drugiej elity społecznej w postaci dystansujących ją prestiżem ziemiaństwa i arystokracji z jednej, a także z nasilających się prądów antykapitalistycznych nurtujących społeczeństwo, z drugiej strony⁴⁹. Niewątpliwie pod wpływem prądów radykalnych i odzwierciedlających je publikacji nazwy: burżuazja czy kapitalista nabrały wcześniej charakteru pejoratywnego i w tym sensie były używane przez przeciwników tej klasy⁵⁰. Postać „przemysłowca” zastąpił w dwudziestolecu międzywojennym „dyrektor”, który zresztą mógł być faktycznym właścicielem lub współwłaścicielem przedsiębiorstwa przemysłowego albo spółki akcyjnej, posiadaczem akcji. W grupie tej znajdowali się autentyczni kapitaliści, a także menedżerowie, fachowi zarządcy o wysokich dochodach, przekraczających niejednokrotnie dochody kapitalistów *sensu stricto*⁵¹. W układzie hierarchii społecznej dwudziestolecia międzywojennego wielka burżuazja polska, by znaleźć się wśród niekwestionowanej elity społecznej, starała się „wsiąknąć” w ziemiaństwo, co znajdowało wyraz we wpływie szlacheckiej kultury i szlachecko-ziemiańskiego systemu wartości na subkulturę burżuazji. „Szlachectwo nadal pozostaje symbolem wyższości społecznej” — pisał S. Rychliński⁵². Podobne związki i procesy adaptacyjne zachodziły w średnich warstwach burżuazyjnych w stosunku do inteligencji.

Zagadnienie, w jakiej mierze burżuazja wypracowała własny wzorzec obyczajowo-kulturalny i jak wygląda jego recepcja w innych klasach i warstwach społeczeństwa polskiego, stanowi istotny problem badawczy, wymagający pogłębionych studiów interdyscyplinarnych. Trudno mówić o jakiejś jednolitej obyczajowości czy kulturze burżuazyjnej; była ona zróżnicowana, tak jak i sama burżuazja, i odmienna w okresie międzywojennym w porównaniu z XIX w. Zróżnicowane pochodzenie społeczne i narodowościowe burżuazji pociągnęło za sobą rozbieżności w tradycjach kulturalnych i w stylu życia. Wśród burżuazji możemy wyodrębnić grupy pochodzenia obcego, zwłaszcza niemieckiego, od dawna zasymilowane w tradycjach rzemieślniczych, a także wywodzące się ze wzbogaconego drobnomieszczanstwa o znacznie niższym poziomie kultury, czy wreszcie odrębną kulturowo, obyczajowo i religijnie warstwę burżuazji żydowskiej.

Wzorzec obyczajowo-kulturalny burżuazji, mimo jej zróżnicowania społeczno-zawodowego i narodowościowego oraz różnic w stylu życia, miał niektóre cechy wspólne, wynikające z ideologii pozytywistycznej szerzonej przez liberalny odłam burżuazji — jak rozwijanie aktywności gospodarczej i racjonalistyczna postawa w działaniu, nowa hierarchia uznawanych wartości takich, jak praca, fachowość, opłacalność, traktowanie pieniądza jako podstawowy miernik wartości, a dążenie do bogacenia się i pomnażania majątku jako podstawowy czynnik rozwoju społecznego. Burżuazja mierzyła środki i wysiłki miarą opłacalności ekonomicznej,

⁴⁹ Żarnowski, *Spółeczeństwo II Rzeczypospolitej*, s. 273; por. też R. Buławski, *Warstwy społeczne*, „Kwartalnik Statystyczny” 1932 t. IX, z. 3.

⁵⁰ J. Żarnowski, *Spółeczeństwo Polski międzywojennej*. Warszawa 1969, s. 141; L. Hass, *Burżuazja II Rzeczypospolitej w świetle dwu spisów powszechnych. Dzieje burżuazji w Polsce t. I*, s. 119.

⁵¹ Np. dyrektorzy w koncernach górnośląskich zarabiali do 100 tys. zł miesięcznie. Por. K. Wrzos, *Oko w oko z kryzysem. Reportaż z podróży po Polsce*. Warszawa 1933, s. 370.

⁵² S. Rychliński, *Zależność procesów demokratyzacji kultury od dynamiki społecznej*. „Przegląd Socjologiczny” 1959 t. XIII, s. 56.

a osobistą inicjatywę i zaradność uważała za podstawowy czynnik sukcesu jednostki.

Wąską grupę najzamożniejszej burżuazji — oligarchii finansowej, cechowała znaczna ruchliwość przestrzenna, bliskie kontakty z elitą władzy, z korpusem dyplomatycznym, zwłaszcza silne w stolicy, gra na giełdzie i poszukiwania coraz atrakcyjniejszych lokat kapitału, życie na szeroką skalę, reprezentacyjne wydatki typu prestiżowego i snobizm mecenatu nad sztuką. Rozrywki i aspiracje kulturalne burżuazji były funkcją poziomu jej dochodów, stopnia wykształcenia oraz przynależności do określonej klasy społecznej i elity politycznej. W konsumpcji kulturalnej dystanse społeczne znacznie silniej dawały się odczuć niż w innych rodzajach konsumpcji. Burżuazyjny styl życia przejawiał się także w typie kontaktów towarzyskich, formach rozrywki i wypoczynku. Należy jednak podkreślić autonomiczny charakter subkultury różnych grup burżuazji, nie będący prostą funkcją jej dochodów.

* * *

Ten krótki przegląd stanu badań i głównej problematyki związanej z dziejami burżuazji w Polsce skłania do głębszej refleksji. W całości badań nad burżuazją znajduje wyraz teza sformułowana przez Hannę Jędruszczak, że „była to klasa organizatorów i w pewnym sensie dyktatorów społecznego procesu produkcji, ustalająca nie tylko warunki zatrudnienia i płacy wobec szerokich rzesz ludności najejmnej, ale wpływająca na całokształt życia kraju, na formowanie się kultury i instytucji zbiorowego życia społecznego⁵³.”

Burżuazja jest przedmiotem badań prowadzonych przez różne ośrodki naukowe w kraju — warszawski, łódzki, wrocławski, poznański i katowicki. Lepiej znana jest historia stołecznej burżuazji w związku z pracami podejmowanymi dla przygotowania syntezy dziejów Warszawy, a także historia burżuazji łódzkiej; natomiast problematyka tej klasy społecznej w innych większych aglomeracjach miejskich czeka na zbadanie. Brak jeszcze syntetycznego opracowania dziejów burżuazji w Polsce. Etap wstępny stanowić winny szczegółowe studia monograficzne, oparte na w niedostatecznym jeszcze stopniu w dotychczasowych badaniach wyzyskanych źródłach masowych, takich jak akta notarialne, hipoteczne, statystyka podatkowa, akta stanu cywilnego, spisy ludności oraz na dokumentach osobistych, pamiętnikach i literaturze pięknej. Celowi temu służy powołana seria wydawnicza *Dzieje burżuazji w Polsce w XIX i XX w.* (pod red. R. Kołodziejczyka), której pierwszy tom ukazał się na początku 1975 r.⁵⁴ Dla wyzyskania tego typu źródeł konieczne jest podjęcie zespołowych kwerend archiwalnych. Badania nad burżuazją prowadzone na podstawie źródeł masowych wymagają stosowania nowoczesnych technik i metod właściwych naukom pokrewnym historii, ekonomii, etnologii, psychologii społecznej, geografii, socjologii itp.

Syntetyczne opracowanie dziejów burżuazji w Polsce ma w zamierzeniu jego autorów objąć okres od początku formowania się tej klasy społecznej, tj. od końca XVIII w., do 1946 r. Uwzględni ono specyficzne przemiany tej klasy społecznej po latach okupacji hitlerowskiej na ziemiach polskich oraz jej stosunek do narodzin Polski Ludowej i podstawowych reform ustrojowych i gospodarczo-społecznych.

Problematyka dziejów burżuazji w tym długim okresie jest złożona; posiada swoją specyfikę w określonych epokach historycznych i na różnych terytoriach Polski. Dyskusyjną sprawę stanowi określenie ekologicznego zasięgu tej klasy:

⁵³ H. Jędruszczakowa, *Zatrudnienie a przemiany społeczne w Polsce w latach 1944—1960*. Wrocław—Warszawa 1972, s. 286—287.

⁵⁴ *Dzieje burżuazji w Polsce. Studia i materiały* t. I (pod red. R. Kołodziejczyka). Wrocław—Warszawa 1974.

ograniczenie badań do dziejów burżuazji „miejskiej”, zamieszkałej w mieście, której sfera działalności przekraczała jednak niejednokrotnie miasto, czy objęcie także badaniami burżuazji „wiejskiej”?

Podstawowe znaczenie dla kierunku badań ma delimitacja burżuazji i ustalenie zakresu tego pojęcia, zmiennego historycznie i terytorialnie, co pozwoli na pokazanie specyfiki formowania się burżuazji w Polsce pod trzema zaborami. W badaniach należy rozgraniczyć burżuazję od drobnomieszczaństwa, które stanowiło odrębną warstwę i winno być traktowane samoistnie. Powiązanie problematyki drobnomieszczaństwa z dziejami burżuazji może silniej występować przy rozpatrywaniu źródeł rekrutacji tej klasy społecznej. Dla określenia liczebności burżuazji, choćby tylko w sposób szacunkowy, niezbędne jest ustalenie dla kogo głównym źródłem utrzymania był zysk przedsiębiorcy lub inne formy dochodów jak procent od kapitału czy renty gruntowej; wymaga to w każdym przypadku konkretyzacji historycznej.

Główne kierunki badań nad burżuazją można by sformułować w sześciu punktach.

1. Zagadnienia metodologiczne, uwzględniające obok spraw teoretycznych związanych z zakresem pojęcia burżuazja i metod badawczych także analizę istotnych rodzajów źródeł do dziejów burżuazji, takich jak akta stanu cywilnego, materiały notarialne i hipoteczne. Należałoby tu wyzyskać dorobek nauk pokrewnych historii — socjologii, psychologii społecznej, a także doświadczenia francuskiej szkoły *Annales* (prace E. Labrousse'a, A. Daumard i innych) oraz badań socjologiczno-historycznych prowadzonych w Anglii i w Niemczech⁵⁵. Istotne znaczenie mają prace traktujące o społeczeństwie podejmowane w ZSRR, na Węgrzech, w Czechosłowacji, a także w Rumunii, Bułgarii i Jugosławii⁵⁶.

2. Problematyka związana ze społeczną genealogią burżuazji, zmianami jej liczebności w różnych okresach historycznych, strukturą społeczną, rozumianą jako interferujące się podziały poziome i pionowe. Badanie struktury społecznej burżuazji winno obejmować ilościową analizę jej składu, rozmieszczenie przestrzenne, zróżnicowanie społeczno-zawodowe i narodowościowo-wyznaniowe, a także stratyfikację wewnętrzną burżuazji z punktu widzenia różnorodnych kryteriów, z których istotnymi są wysokość i charakter uzyskiwanych dochodów, udział we władzy, prestiż i styl życia.

3. Problematyka struktury społecznej burżuazji funkcjonująca w jej świadomości i widziana przez inne klasy, warstwy i grupy społeczne oraz stosunek obiektywnej przynależności klasowej burżuazji do jej subiektywnych odczuć własnej pozycji, estymy i odrębności społecznej. Ukazanie świadomości klasowej burżuazji oraz przedstawienie poglądów i opinii współczesnych, dystansów, tożsamości i różnic w nich występujących, stanowi ważny element charakterystyki jej struktury społecznej. Problematyka ta wymaga pogłębionych badań historyczno-socjologicznych opierających się na nowych materiałach źródłowych. Stan zaawansowania

⁵⁵ Nowatorskie prace A. Daumard poświęcone dziejom mieszczaństwa francuskiego okresu restauracji, a zwłaszcza monarchii burżuazyjnej lat 1830—1848, mają podstawowe znaczenie dla badań nad burżuazją francuską, a także szerszy walor metodologiczny. Prace historyków francuskich oparte na badaniu wartości majątku, nieruchomości czy cenzusu majątkowego przedstawiają obraz hierarchicznej struktury mieszczaństwa francuskiego.

⁵⁶ Por. *United Nations Statistical Yearbook*, 1948; V. Prucha, *Struktura społeczna ludności Czechosłowacji w okresie międzywojennym. Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej* t. VII, 1971; I. Berend, G. Ranki, *Spoleczeństwo węgierskie w okresie międzywojennym. Studia z dziejów* t. IX, 1973, s. 143—179.

badania nad świadomością klasowo-warstwową, mimo podejmowanych w tym zakresie prac, jest jeszcze ciągle niedostateczny⁵⁷.

4. Oprócz problematyki historycznej dotyczącej burżuazji, odrębnych studiów wymagają zagadnienia związane z jej kulturą czy subkulturą i ethosem warstw posiadających. Z wysokimi dochodami burżuazji, a zwłaszcza jej najzamożniejszej warstwy — oligarchii finansowej, związany był poziom wykształcenia, kwalifikacji zawodowych, możliwości, jakie dzięki nim uzyskiwała dla wychowania i kształcenia dzieci, standardy mieszkaniowe i konsumpcyjne, styl życia, formy wypoczynku i rozrywki, udział we władzy, prestiż. Zagadnienie, w jakiej mierze burżuazja wypracowała własny wzorzec obyczajowo-kulturalny i jak wyglądała jego recepcja przez inne klasy i warstwy społeczne, stanowi istotny problem badawczy. Jest to tematyka wchodząca w zakres socjologii struktur społecznych i socjologii kultury.

5. Portret zbiorowy burżuazji, a zwłaszcza jej górnych warstw związanych ściśle z elitą rządzącą, powinien objąć również średnie warstwy, a także drobną burżuazję, wrastającą w szerokie rzesze drobnomieszczanstwa.

6. Miejsce burżuazji, jej różnych grup narodowościowych w społeczeństwie polskim w XIX i XX w. (zarówno w społeczeństwie miejskim, jak i wśród ogółu społeczeństwa) i rola tej klasy społecznej w wielkich wydarzeniach historycznych.

Ten szeroko zakrojony program badań nad dziejami burżuazji winien opierać się na nowych, w dotychczasowych pracach w niewielkim stopniu uwzględnionych rodzajach źródeł. Stanowią je źródła masowe, relacje, dokumenty osobiste a także pozostałe ślady kultury materialnej tej klasy społecznej.

---

⁵⁷ Por. W. Wesołowski, *Wybrane problemy badań nad świadomością społeczną klas.* „Studia Socjologiczne” 1974 z. 53, s. 79—98.